

„ЦАР САМУИЛ“ НА ПЕНЧО СЛАВЕЙКОВ – ЛИТЕРАТУРНИ И ИСТОРИОГРАФСКИ КОНТЕКСТИ

Страшимир Цанов

Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“
Университет в Прешов (Словакия)

Резюме. Статията е посветена на Пенчо-Славейковото произведение „Цар Самуил“. То е разгледано в контекста на книгата „Епически песни“ и модернистичната естетика на автора. Обърнато е внимание върху идеологическата идентичност на темата за страданието. Направен е паралел между поетическото представяне на средновековния владетел и оценките за него на историографията. Статията аргументира идеята, че Пенчо-Славейковият образ на великия и трагичен цар съответства на доминиращата в историята на българската култура ценностна представа за него.

Keywords: history, literary identity of history, historical truth, pain, power

Когато се насочва към исторически теми, Иван Вазов се стреми да се придържа към т.нар. историческа истина (това, което се е случило в миналото според версията, предлагана от историците на основата на изворите) и да упражнява чрез художествената преработка на историческите сюжети патриотично въздействие върху читателите. Имплицитният читател на Вазовите „исторически“ текстове е българинът, който иска да научи повече за историята си и се доверява на художественото четиво като източник на знание, или българинът, който иска да получи по-емоционална представа за славното/трагичното минало от представата, която създава историографията. Националното в своята историчност е идеологически стълб на Вазовото творчество и няма как да не е така за автор, назоваван „народен поет“ и „патриарх на българската литература“. В Пенчо-Славейковата поезия основна ценностна категория е индивидуалното, а националното се идентифицира не толкова през призмата на историята, а чрез аисторичното (вечност, общочовешко, надвременен смисъл на преходното).

В „Епически песни“ Славейков включва текст със заглавие „Цар Самуил“. Той се състои от 8 шестстишни строфи. Сюжетирането на темата дава основание да се определи произведението жанрово като поема. Тя е посветена на смъртта на великия и трагичен средновековен владетел. Как е проблематизирано това историческо събитие? За да отговорим на въпроса, първо трябва да

уточним какво е отношението на автора към „историческата истина“, а след това да определим значенията, които поставянето ѝ в художествен контекст поражда. С условното понятие „историческа истина“ означаваме представата, която синхронната на поета историография създава за историческото събитие. Тя е резултат от това как (според терминологията на Х. Уайт) се префигурира („act of prefiguration“) текстовата реалност на историческото поле в наратива на историографията (White, 1973). По същество тази представа не се отличава от „образа“ на Беласишката трагедия в контекста на съвременната историческа наука. Пенчо-Славейковата творба се придържа към безспорните и общопризнати факти – Беласишката битка е поражение за българската армия, пленени са хиляди български войници, те са ослепени по заповед на император Василий II, когато ги вижда, цар Самуил умира. Ако под макросъбитието Беласишка трагедия разбираме поредицата от събития, започнали с битката при Ключ (Беласица) на 29 юли 1014 г. и завършили със смъртта на цар Самуил на 6 октомври същата година, ще трябва да признаем, че всички Пенчо-Славейкови премълчавания на факти, несъобразявания с тях и даже деформирания нямат същностно значение; те не се отнасят към същността на събитието – един велик цар не може да преживее злощастieto на своите воители и умира от скръб. Кои са тези несъществени „разминавания“ с историческата фактология, които не могат да имат значение за читателя, ако естествено, той има съзнание, че художествената литература и историографията са онтологично нетъждествени? На 14 000 – 15 000 български пленници според първоизточниците Скилица и Кекавмен съответстват 12 полка, „премълчана“ е битката в околностите на Струмица, завършила с българска победа и със смъртта на солунския стратег Теофилакт Вотаниат – най-близък приятел (според Михаил Аталиат единствен) на ромейския василевс; срещата на Самуил с неговите ослепени войници е на 4 октомври, а текстът я помества в контекста на зловеща зимна картина и така допълнително откроява трагизма¹⁾ на събитието; царят получава сърдечен удар, но не умира веднага, а на третия ден. Всички тези несъответствия можем да интерпретираме през призмата на отношението между **история и литературна идентичност на историята**. Под **история** разбираме историографското знание за миналото, това, което определихме като **историческа истина**. Под **литературна идентичност на историята** разбираме художествената версия на историята, резултат от това **как** историографското знание е преобразувано от автора, как то става част от литературното произведение. Изброените несъответствия на „Цар Самуил“ с фактите, за които в историческата наука има консенсус, са плод на спецификата на Пенчо-Славейковия подход към историята. В конкретния случай (и не само в него) за пионера на българския модернизъм събитието не е интересно в своята цялост и със значението, което има за народната съдба. Показателно е, че въпреки наративното структуриране на текста и включване-

то му в сборник, озаглавен „Епически песни“, той е по същество лирически. Освен „Беласишкий бой“ и „Самуил“ в него няма назовани други исторически реалии – не се споменават българи, ромеи, Василий II, не са посочени темпорални координати на „действието“. Така, от една страна, творбата е ориентирана към исторически осведомения читател, този, който знае, поне от учебника по история, за кървавия залез на Първото българско царство, а от друга страна, тя се фокусира върху индивидуалното изживяване на една колективна трагедия и дава шанс за пълноценна рецепция и на читателя, който, да предположим, не знае нищо за Самуил и Беласица, но знае български език и има някакъв усет за поезия.

За „индивидуалиста“ Славейков е важно страданието на личността (цар Самуил) и неговата съкровена обвързаност с народното страдание (ослепените войници, които са и част от народа, и символ на народната трагедия). Текстът няма дидактични интенции, той не възпитава и обяснява, а внушава, че за истинския народен водач (цар) трагедията на народа е и негова трагедия. Страданието е любимо състояние на субекта на Пенчо-Славейковата поезия. Чрез него той се осъществява, постига изконната си идентичност. Страданието е изпитание и преодоляването му определя живота на Аза като съдба, придава му смисъл и ценност. В страдалческия живот на Ралица от едноименната поема с пълнота се проявява красотата на душата ѝ, Бойко („Бойко“) чрез изстраждане на греховете си се връща към своята нравствена човешка идентичност, Бетховен („Cis moll“) в страданието и посредством надмогването му осъществява творческия си гений:

*В страданието е негова живот!
И само в него ази ще намеря
за нови чувства нови звукове –
изкуството чрез тях да обновя...*

Героят на Пенчо Славейков преди всичко **страда за другите**, личното му страдание е същностно „екстериоризирано“. И така е не само в „текстове като „Бойко“ и „Ралица“, в които това е очевидно. Всички страдалци в поезията на „жреца воин“, дори тези като Ленау от „Успокоений“, които са на пръв поглед (първо четене) обсебени от вглеждането, потапянето в бездните на своята душа, всъщност скърбят или за съдбата на другите, или за самотата, за невъзможната взаимност с другите („*Към отчуждений и светът е чужд*“ – „Успокоений“).

Присъствието на Самуил в „Епически песни“ е логично с оглед на Пенчо-Славейковия афинитет към „екстериоризираното“ страдание, или казано по друг начин – към страданието, породено от страданието/страданията на другия/другите. Може би и стилово, и семантично най-подходящото понятие, поставящо същността му, е **страдание-съпричастност** (състрадание, но толкова

дълбоко, че води до споделяне на съдбата на състрадавания субект). Срещата на царя с ослепените му воини е емблематична и величава изява на страдание-съпричастност в историята, която не може да остави равнодушен поет като Пенчо Славейков. Средновековният владетел се оказва една от малкото политически личности, „префигурирани“ (по терминологията на Х. Уайт) поетически в „Епически песни“ (съвсем обяснимо за естета Славейков е, че повечето герои са „заимствани“ от културната история на човечеството).

Концептът *страдание* в „Цар Самуил“ има и определено идеологическа идентичност. В образа на трагичния владетел дискретно се проектира идеята за органичната, съкровена връзка между водач и народ; идеята за водача, който не използва народа като материал за исторически амбиции, а е екзистенциално посветен на своя народ, преживява страданията му като свои и се жертва за него. Самуиловата съпричастност до смърт (в буквалния смисъл на думата) със съдбата на ослепените войници кореспондира с идеята за нравствената идентичност на връзката водач – народ от „Кървава песен“:

*Зарад Войводата – аз неведнъж видях –
са нищо другите – глава разгорещена...
напротив – другите са всичко за Младена...*

Как в текста се отнасят помежду си два от любимите Пенчо-Славейкови концепта – *страданието* и *силата*? Страданието на Самуил сила ли е, или е слабост? В първия писмен източник, който представя смъртта на царя – хрониката на Йоан Скилица, то определено е слабост. И това е логично за текст, писан от византиец: „...не бил в състояние да понесе юнашки и спокойно страданието: завил му се свят, причерняло му и той паднал на земята“ (Златарски, 1971: 701).

В духа на модернистичната естетика, която предпочита внушението пред прякото изразяване на идеи и даване на оценки, творбата не заявява какво е страданието-съпричастност на героя. Но нейната поетика го определя именно като сила. Смъртта на царя, следствие от мъката за ослепените войници, има за свой първоизточник Любовта, а тя е основа на ценностната система на Пенчо Славейков и като такава може да бъде само сила. Сила е и самото посрещане на ослепените воини и това текстът фактически ясно го заявява, въпреки безспорния стремеж на автора да избягва експлицираните значения (преките и еднозначни формулировки на художествен смисъл):

...
*Излез! Посреци ги – или смелостта
се смръзна в душата ти плаха?...
Той стана, възлезе на ближния хълм;
след него войводи вървяха.*

Преките характеристики на героя – и като представяне на моментно състояние, и като цялостна визия за историческа идентичност, определено внушават неговата духовна сила. Дори и в безсилието на своята смърт царят излъчва сила:

...
*Оборил бе горда глава²⁾ Самуил,
в невесели мисли унесен.
< ... >
Могъщият цар, пребледнял като смин,
към тъмната граница южна
се взре и с закана издигна ръка
и нещо нечуто пошушна –
но в миг залюлян, полетя настрана
и наземи възник се люшна...*

Пенчо-Славейковата творба внушава Самуил като човек на любовта и силата, изпитани, изявени в пламъка на ужасно страдание. Силата на любовта определя връзката цар – войници (народ) като съкровена, а смъртта на владетеля – като израз на духовно величие. Това е и доминиращата в историята на българската култура интерпретация на Самуиловата личност. Тя преобладава не имплицитно, както е у Славейков, а пряко изразена – и в художествените произведения, и в текстовете на историческата наука, които не робуват на безсмисления, а и практически неосъществимия, стремеж да се лишава историографският дискурс от емоционална ангажираност. Открояване на духовното величие на Самуил именно чрез коментар на неговата смърт присъства в класическия за историографската ни медиевистика труд на Васил Златарски, посветен на Българското средновековие и издаден за първи път през 1927 г.: „Той служил с беззаветна обич и неотменна преданост на отечество и народ и високо ценил най-висшето благо за всеки народ – политическата свобода, та поради това той не можал да понесе страданията на ония 14 хиляди свои нещастни войници: в тях той предвиждал бъдещите мъки на целия български народ“ (Златарски, 1971: 702). Много по-акцентирано и патетично (не в лошия смисъл на думата) пиететното писане за цар Самуил намира място в голяма част от учебниците по история и в художествената проза на историческа тема. Образцов пример за този тип дискурс е романовата трилогия на Димитър Талев³⁾. Трагичната личност на средновековния комит и владетел импонира на писатели и историци с това, че обединява в себе си **всеотдаен патриотизъм** (пълната посветеност на каузата на българската свобода, а не жаждата за власт, е причина за убийството на брата Арон при този прочит-тълкуване на историческите свидетелства) и **хуманност** (състраданието-съпричастност към ослепените войници, което води до смърт-съпричастност). Другият образ на Самуил в историята на българската култура е този на нравствено неед-

нозначната властолюбива личност от макбетовски тип. Той заема нищожна „територия“. Появява се в донучния, Паисиевия етап в развитието на българската историография и е плод на такова разчитане на изворовата информация, което определя убийството на Арон и неговото семейство не като проява на патриотизъм, а на жажда за власт, и логично за религиозния тип мислене генерира сюжета грях – възмездие:

„...И така ги изпратил при Самоил: толкова много ослепен народ. Когато дошли при цар Самоил и той видял това насилие и поругание над българите, тутакси се разболял от сърдечна болест и не след много дни умрял. Така за проливането на невинна кръв – задето избил своето царско семейство – Самоил много разгневил Бога и Бог стоварил върху него и върху цяла България [Своя] гняв и ги предал в ръцете на гърците за дълго време...“ (Паисий Хилендарски, 2012: 163 – 165).

„...и разбиха му войска та, и многу Болгаре убиха, и до 15 000 души Никифоръ⁴) немилостивый мучитель поробивъ на секоя стотина по одного сосъ едно око да ги отведе при Самуила: кое като виде Самуиль отъ жалости умре.

Тако наказа Богъ Самуила, за оная неповинна кръвь що пролія, избивъ царское племе отъ зависть и злонравіе“ (Павлович, 1844: 39).

Научната историография отрича автентичността на изворите, представящи Самуил в макбетовска светлина (Златарски, 1919 – 1920: 1 – 58), и съответно обрича на маргиналност тази линия на тълкуване на нравствената идентичност на историческата личност. В последните години се появиха опити за доказване на автентичността на Воденския надпис и „грамотите“ на Пинцио и Плезо (Добрев, 2007). Евентуалното им легитимиране от научната общност вторично може да доведе до своеобразна „реабилитация“ на Паисиевата оценка на Самуиловата личност. По всичко изглежда такава „реабилитация“ няма да се случи и причината за това според нас не е само необходимостта на съвременната българска култура да съдържа в себе си памет за нравствено извисения средновековен цар Самуил, а и в много по-голяма степен невъзможността да се обоснове автентичността на извори (конкретно на „грамотите“ на Пинцио и Плезо), които историческата наука е доказала като фалшификати.

БЕЛЕЖКИ

1. Чешкият художник Емил Холарек (1867 – 1919) е автор на една много известна картина, посветена на ослепените Самуилови войници. Там пейзажът също е зимен. Показателно е, че Холарек има афинитет основно към библиейски сюжети (вж. <http://www.tfsimon.com/Holarek.html>). В българския исторически сюжет вероятно той е виждал архетипен символ на колективното страдание.
2. Подчертаванията в цитираните стихове навсякъде са мои – С. Ц.

3. Най-въздействащо романовата трилогия на Димитър Талев означава съкровената връзка между цар и народ в разказа за тяхната последна среща. „Слабостта“ на Самуил при срещата с ослепените войници е проявление на духовно величие и е внушена като сила, която с моралната си идентичност надхвърля категориите на физическото и прагматичното битие:

„Те бяха гладни, дрипави, студеният вятър пронизваше разголените им, посинели, почернели, мършави меса. Войнишкото им облекло висеше на дрити и късове — разтеглени ризници, откачени железни раменници, наколенници, килнати шлемове, доколкото мнозина още носеха върху себе си такива части от желязното войнишко облекло, а сега стояха по тях като на присмех и те приличаха на жалки войнишки подобия, на смешно преправени войници. И тия страшни дупки вместо очи, тия гноясали рани, следите от кървави създи по лицата им... Това бяха неговите войници, ето на какво приличаше сега войската му. При него бяха дошли войниците му, него бяха дошли да потърсят. Те бяха вървели след него по всички краища на царството и вън, по ромейска земя. Никъде не бяха го изоставили тия проклетни мърморковци. Заедно бяха гладували и жадували, заедно бяха проливали кръв и бяха мрели в битки и по пътищата. Не бяха го изоставили те като неговите велможи, като роднините му. А техният дял винаги е бивал най-горък. Ето и сега. Очите си бяха дали, светлината си. И пак при него бяха дошли, него да потърсят, а как ще им помогне той, техният цар, накъде ще ги поведе отново? Ето докъде ги бе довел той...

Той ги гледаше с широко разтворени очи, дигнал високо глава да ги види още по-добре, да ги види всичките, до най-последния между тях, най-нещастния между тях. И дълго стоя мълчалив и неподвижен, само вятърът подухваше дългите му бели коси. Сетне колената му започнаха негли сами да се присвиват, той се приведе и двете му колена отеднаж тупнаха върху влажния пясък. Поклони се царят ниско, на колена пред ослепените войници, и промълви най-добрите думи, които можеше да им каже:

– Деца мои, синове мои... Войници мои добри, войници мои храбри, народе мой...

Не каза нищо повече. Нямаше повече и по-ясни думи за неговата мъка.“
(Димитър Талев. Самуил, цар български. Кн. 3 „Погибел“, С., 1960)

4. Както и отец Паисий, Христати Павлович бърка в разказа за Беласишката битка пълководеца Никифор Уран, който е командвал ромейската армия през 996 г. в битката при Сперхей, с император Василий II.

ЛИТЕРАТУРА

- Добрев, И. (2007) *Два Цар-Самуилови надписа*. Linz: Slavia Verlag.
- Златарски, В. Тъй наречените ‘грамоти’ на Пинция и неговия син Плезо / *Годишник на Софийския университет* 15 – 16 (1919 – 1920), 1 – 58.
- Златарски, В. (1971). *История на българската държава през Средните векове. Т. I. История на Първото българско царство. Част II.*

- От славянизацията на държавата до падането на Първото царство (852 – 1018).* София: Наука и изкуство.
- Павлович, Х. (1844). *Царственик, или История болгарская.* Будим.
- Паисий Хилендарски. (2012). *История славянобългарска. Критическо издание с превод и коментар* (превод на съвременен български език Димитър Пеев). Зографска света обител, Света гора, Атон.
- White, H. (1973). *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe.* Baltimore: London.

REFERENCES

- Dobrev, I. (2007). *Dva Tsar-Samuilovi nadpisa.* Linz: Slavia Verlag.
- Zlatarski, V. Tay narechenite ‘gramoti’ na Pintsia i negoviya sin Plezo / *Godishnik na Sofiyskiya universitet 15–16 (1919 – 1920), 1 – 58.*
- Zlatarski, V. (1971). *Istoriya na balgarskata darzhava prez srednite vekove. T. I. Istoriya na Parvoto balgarsko tsarstvo. Chast II. Ot slavyanizatsiyata na darzhavata do padaneto na Parvoto tsarstvo (852 – 1018).* Sofiya: Nauka i izkustvo.
- Pavlovich, H. (1844). *Tsarstvenik ili Istoriya bolgarskaya.* Budim.
- Paisiy Hilendarski. (2012). *Istoriya slavyanobalgarska. Kriticheskoto izdanie s prevod i komentar* (prevod na savremenena balgarski ezik Dimitar Pev). Zoграфска света обител, Cveta gora, Aton.
- White, H. (1973). *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe.* Baltimore: London.

PENCHO SLAVEJKOV’S “TSAR SAMUIL” – LITERARY AND HISTORIOGRAPHICAL CONTEXTS

Abstract. The object of this study is Pencho Slavejkov’s poem “Tsar Samuil”. The poem has been analyzed in the context of the book “Epic Songs” and the modernist aesthetics of the author. The ideological identity of the theme of suffering has been the special focus of the study. A parallel has been drawn between Slavejkov’s poetic representation of the medieval ruler on the one hand, and his evaluation by historiography on the other. The article defends the idea that Pencho Slavejkov’s image of the great and tragic tsar corresponds to the central idea of him in the history of Bulgarian culture.

✉ **Dr. Strashimir Tsanov, Assoc. Prof.**
Konstantin Preslavski University of Shumen
115, Universitetska Str.
9700 Shumen, Bulgaria
E-mail: strash9@abv.bg